

De positie van de psychoanalyticus[¶]

Een kind kan alle waarheden verdragen – Alain, een kind dat niet te horen kreeg waar het vandaan kwam – Elk kind draagt zijn geboorteparenten in zich – Hoe kun je een kind ertoe brengen zich uit te drukken tijdens de therapie – Zonder erotiek met kinderen kunnen spelen – Baby's communiceren veel meer met elkaar dan met hun moeder

D: Wat betekent het als een moeder weigert haar kind iets te vertellen over zijn herkomst?

FD: Een moeder doet dit alleen maar omdat ze denkt dat het haar kind zou kunnen schaden, of omdat het ingaat tegen haar ethische opvattingen.

Het is onze taak om deze moeder het vertrouwen in de kracht van haar kind te helpen vinden, om deze waarheid te verdragen. Wanneer de moeder u alles vertelt in het bijzijn van het kind, dan moet u het tot getuige nemen en bijvoorbeeld zeggen: 'Zie je, je moeder zegt dat ze niet wil dat jij het weet, maar toch zegt ze terwijl je erbij bent, dat je oma een hoer was. En weet jij wat dat is, een hoer? Dat is iemand die geld verdient door haar lichaam uit te lenen, en daarbij doet alsof ze verlangt naar wie er maar om vraagt. Dat is niet bepaald leuk. Jouw arme mama dacht dat dit niet goed was omdat de mensen dit niet goedvinden. Het is een moeilijk en hard beroep dat zo oud is als de mensheid. De moeder van je moeder verdiende zo haar brood. Dat was treurig voor je mama, zelfs als het niet waar was wat men over je grootmoeder vertelde. Goed, maar we zijn hier niet om je oma te helpen, je moeder is voor jou gekomen. Je ziet,

¶ Hoofdstuk 1 van *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, deel 1, pp. 15-28.

1. Dolto maakt hier op metaforische wijze gebruik van de term 'narcisme' door het neologisme 'hernarciseren' te introduceren. Zij laat zien dat het 'narcisme' ook een positieve connotatie kan hebben. De term narcisme staat niet alleen voor een van de eerste ontwikkelingsfasen in de psychoseksuele ontwikkeling van het individu (het primaire narcisme), die dus in principe moet worden 'overwonnen' en die het individu in en door de verdere ontwikkeling achter zich moet laten. Het duidt in verband met latere ontwikkelingsfasen ook niet alleen op een onwelkome fixatie en een daarmee verbonden pathologie. Narcisme moet niet alleen worden overwonnen,

je moeder heeft toch een goeie mama gehad, een lieve moeder die zo goed als ze kon haar kost verdiende, om haar kind groot te brengen. Zonder je grootmoeder zou je moeder er niet zijn, en had ze niet dat mooie kind gehad dat jij bent.'

U ziet, onze arbeid bestaat erin te bereiken dat de moeder zich 'hernarciseert',¹ ongeacht de relatie die zij met haar moeder heeft gehad, want zij is ondertussen zelf moeder.

We hebben hier met een geval te doen waarin het bestaan nog leefbaar is: de moeder is er, maar ze verafschuwt in haar innerlijk haar relatie met haar eigen moeder. En juist dat zal het kind als een tekort of als schuld beleven, zolang de onvrede van de moeder niet door rehabiliterende woorden wordt getemperd.

D: Het komt echter voor dat moeders of vaders bij ons niet over zoiets willen praten als het kind erbij is, maar alleen als het er niet is. En dan zitten wij in een val.

FD: In een val...! Helemaal niet... Als je maar tegen deze ouders zegt: 'Er is geen sprake van dat wij een psychotherapie met uw kind doen zolang u niet begrijpt dat het de waarheid moet weten zodra het erom vraagt.' Het gebeurt hoogst zelden dat de ouders dit niet kunnen aanvaarden. Integendeel, als wij in hun spel meegaan en wij ons hun fantasma's, die met schuldgevoelens beladen zijn, eigen maken en hen 'denarciseren', dan zijn wij geen psychoanalytici meer. En als wij ermee akkoord gaan om deze waarheid niet tegen het kind te vertellen, dan houdt dat in dat ook wij denken dat het slecht zou zijn voor hem, dus dat wij dit zelf niet kunnen accepteren.

Een dergelijke houding zou neerkomen op de projectie dat een deel van wat dit kind in zijn waarheid vormt, een echte tijdbom is. Welnu, voor de analyticus is elke beproeving een springplank en is elke castratie structurerend.

het moet ook in de verdere ontwikkeling worden meegedragen. Anders komt het niet tot een echte ontplooiing van het individu. Men kan alleen dan anderen werkelijk volledig libidineus bezetten – in allerlei vormen van relaties – wanneer men in staat is zichzelf voldoende te bezetten.

De term 'hernarciseren' verwijst in dit geval naar Dolto's bevestigende optreden naar de moeder toe, dat zij noodzakelijk acht voordat verder analytisch (verzelfstandigend) werken met het kind mogelijk is. Dit impliceert immers ook een voldoende, positief beleefde zelfstandigheid bij de moeder. In ego-psychologische termen zou men hier kunnen spreken van 'Ik-versterking'. [Noot van de samenstellers].

D: Maar dikwijls vind ik dat ik niet het recht heb om tegen een kind iets te zeggen wat de ouders hem niet willen meedelen.

FD: Natuurlijk, maar dan neem je het ook niet in psychotherapie! Je kunt het niet in behandeling nemen als je bij het begincontract de zekerheid hebt het te beduvelen. Ik herinner me echter het geval van een moeder die me na zes, voor haar dramatische sessies uiteindelijk toestemming gaf om haar kind de waarheid over diens herkomst te zeggen. Dit om het kind te verlossen uit wat een psychotische toestand leek. Nadien bleek dat het slechts om een ernstige hysterische neurose ging.

Wel, in dit geval had het kind, een meisje, nooit de vraag naar haar herkomst gesteld. Zij was de echte dochter van haar moeder, die op het ogenblik van haar geboorte een ongehuwde moeder was. Zij had haar kind bij de dienst Welzijnszorg achtergelaten, maar 'niet afgestaan'. Dit had tot gevolg dat het meisje tot haar dertiende niet kon worden geadopteerd.

De moeder, die ondertussen gehuwd was en twee zonen had van negen en zes, had op aandringen van haar echtgenoot haar dochter opgespoord en haar vervolgens geadopteerd. Zij wou dat het kind nooit zou vernemen dat zij haar echte dochter was. Welnu, dit kind heeft niet één keer de vraag naar haar herkomst gesteld. Iedereen constateerde dat moeder en dochter als twee druppels water op elkaar leken, waarover het kleine meisje heel opgetogen was: 'Wat een geluk dat ik zo op mijn adoptiemoeder lijk!', zei ze, 'Dat ze mij hebben uitgekozen, is trouwens, omdat ik zo op haar lijk.'

Ze hadden haar pas op haar dertiende geadopteerd, omdat ze toen pas geadopteerd kon worden; want toen pas had de vrouw het bestaan van deze dochter aan haar man onthuld.

D: Alain, elf en een half jaar, werd naar mij doorverwezen voor een advies met het oog op opname in een hemofilie-kliniek voor kinderen. Hij lijdt aan een bloedziekte met frequente neusbloedingen, maar daarnaast is hij ook al meermaals op school mislukt. Zijn ziekte werd op zevenjarige leeftijd ontdekt. Zijn moeder vertelt dat Alain de zoon is van een man die zij vroeger heeft gekend, maar die ze niet meer heeft teruggezien na de geboorte van het kind. Toen het kind drie en een halve maand was, heeft ze de man ontmoet die daarna ook haar echtgenoot is geworden. Zij was zwanger van een ander jongetje toen Alain vijftien en een halve maand was, en later van een meisje dat nu zes is.

Alain heeft nooit geweten wie zijn echte vader was. Ik vraag mij af of het niet nodig is om een aantal therapeutische gesprekken met de ouders te voeren voordat Alain naar de kliniek gaat, want een van de risico's van de opname is de instandhouding van het gezinsgeheim, dat op iedereen drukt. Wat denkt u hiervan?

FD: In uw uiteenzetting ontbreekt één ding volledig. Dat is de geschiedenis van de conceptie en van de eerste negen maanden na de geboorte van Alain. Deze periode is dermate belangrijk dat je kunt zeggen dat de basisstructuren van een kind met negen maanden zijn gevormd, want het kan dan bijna lopen en worden gespeend.

En natuurlijk weet Alain dat zijn stiefvader hem samen met zijn moeder heeft gehuwd, want voordien had Alain geen moeder, alleen een vrouw die symbiotisch met hem verbonden was. Daarna was er een vrouw die symbiotisch met een man was verbonden, en pas na de geboorte van het tweede kind werd het voor Alain mogelijk om uit de symbiose los te komen. Pas vanaf dat moment was zijn moeder voor hem niet langer zijn kleine zus, die ze tot dan toe voor hem was geweest.

Overigens zie ik werkelijk geen enkel probleem om dit kind zijn geschiedenis te vertellen. Hij kent die toch al. Dus, zeg hem gewoon: 'Je weet, je vader is pas in je leven gekomen toen jij negen maanden oud was, en je moeder is op dat moment van naam veranderd. Je ging toen nog niet naar school, maar je hebt heel goed gehoord dat men je moeder met een andere naam aansprak dan daarvoor.' Want voor een kind van negen maanden zijn de woorden waarmee men de moeder aanspreekt van heel groot belang.

Het feit van door de eigen moeder in zijn herkomst te worden ontkend, maakt iemand enorm kwetsbaar. Immers, door dit te herstellen kun je bijvoorbeeld een verwaarloosd kind zijn kracht teruggeven.

Een kind kan doodgaan omdat men het zijn oerscène heeft onthouden, en dus zijn trots om in de wereld te zijn. Het is niet minderwaardig ouders te hebben die slechts tot aan de geboorte en niet daarna voor hun kind konden opkomen, om het dan in de steek te laten. Maar het kind is het voorwerp van afkeurende projecties van anderen. Je zou bijna kunnen zeggen dat ze jaloers zijn op een kind dat kan leven zonder zijn vader en zijn moeder. De personen die ons grootbrengen zijn affectieve vaders en moeders, die in de verbale uitwisseling van het grootste belang zijn. Zij behoren echter niet tot dezelfde levensorde als de verwekkers. De vitale verbondenheid met het leven die het primair narcisme is, speelt vanaf de oorsprong een rol en dus als het ware al in de genen. Als psy-

choanalytici is het onze taak om de waarheid van deze oerscène² mee te delen. Ze geeft de kracht terug om te leven en te communiceren.

Alain zal in alles geblokkeerd blijven, omdat zijn moeder hem niet kan zien als een echte en volledige vrucht van diegene die ze heeft bemind en die haar daarna heeft verraden. Zij ziet dit kind als diegene die het verraad van die eerste voortzet.

D: Toen ik een in de steek gelaten kind vertelde over zijn ouders, over zijn verwaarlozing en over de redenen waarom het in een instelling was geplaatst, zei dit kind tegen mij: 'Ze zijn stout, mijn ouders.' Ik heb hem gezegd: 'Nee, zij hebben jou toch op de wereld gezet, en dat is toch een bewijs van liefde. Pas later waren ze niet in staat om voor jou te zorgen.' Ik weet niet goed wat ik meer kan zeggen.

FD: Belangrijk was vooral dat het kind er uiteindelijk toe kwam u te zeggen: 'Ze zijn stout, mijn ouders', en dit voordat u dat weer met een of andere mening kon toedekken. Zelf zou ik onmiddellijk het volgende hebben gezegd: 'Tekenen maar je stoute ouders, en je geboortevader! Is het stout om te willen leven? En als het niet stout is om te leven – ze hebben je immers in het leven gezet – dan zijn ze dus niet stout.' Het is echt belangrijk dat hij in een tekening weergeeft wat 'stout' voor hem betekent. 'Stout' is dikwijls een hond, die bijvoorbeeld een moeder voorstelt die haar kind met kussen verslindt en het de hele tijd opvreet. Alleen hij kan je vertellen wat het eigenlijk betekent.

In ieder geval is dit kind de representatie van zijn geboortevader en -moeder. Het is de representatie van een levensvorm die nog authentieker is dan die van kinderen die hun echte ouders nodig hebben om te

2. De zogenaamde 'oerscène' is een van de vier 'oerfantasma's' die Freud onderscheidt. Met deze term bedoelt Freud dat men, op grond van de gegevens van de psychoanalytische kuur, kan stellen dat het psychisch leven wezenlijk 'eentonig' is. Welke ook de persoonlijke ervaringen zijn en dus, hoe groot ook de verscheidenheid tussen de particuliere levensgeschiedenissen van mensen is, het psychische leven draait rond een beperkt aantal existentiële vragen of psychische basisconflicten. Deze vragen komen tot uiting zowel in het bewuste als in het onbewuste fantasieleven (de fantasma's). Volgens Freud (zie o.m. 'Das Unbewusste', 1915) zijn dit universele thema's of themakernen die in het concreet geleefde leven als een soort 'organizers' fungeren. In die zin kan men ze ook 'basisscenario's' noemen. 'Freud onderscheidt er een viertal [...] Telkens neemt hij een concreet imaginair scenario voor de benaming ervan. 1. Rond het beeld van de "terugkeer naar het moederlichaam" concentreren zich de verdrongen wensvoorstellingen omtrent de oorspronkelijke intieme en absoluut veilige symbiose met de moeder en de bedreiging die uitgaat van het ver-

overleven. Dat bewijst dat het een zodanige levenskracht heeft meegekregen dat het in staat is om te leven zonder zijn ouders, terwijl veel kinderen doodgaan als ze in de steek gelaten worden.

D: Ik heb mij klem laten zetten toen ik tegen mezelf zei dat er misschien iets stouts was aan zijn ouders, maar ik wist niet goed hoe ik hem dit moest zeggen.

FD: Als analyticus staat je maar één ding te doen: je moet het kind dat wat het zegt ook op een andere manier dan met woorden laten weergeven. In het geval van Alain had je, nadat je tegen hem gezegd had: 'Tekenen je geboortevaders',³ tegen hem kunnen zeggen: 'De enige ouders die in ieder geval van belang zijn, zijn de ouders die wij in ons dragen, en die zijn niet stout, want ze zitten in ons.'

D: Waarom zegt u: 'op een andere wijze laten weergeven dan met woorden'?

FD: Op een andere wijze dan met woorden, dat kan met een tekening zijn of met boetseerlei of met muziek.

Ik had eens een kind in therapie dat niet in staat was om te tekenen of om te spreken. Op dat moment had ik een piano en ik vroeg het kind: 'Kun je het met muziek zeggen?' Ik wist dat hij thuis regelmatig op de piano pingelde. Zijn ouders bespeelden muziekinstrumenten, maar hij weigerde om het serieus te leren om maar niet te hoeven gehoorzamen aan zijn ouders. In feite was hij veel muzikaler dan zij. En zo heeft hij zijn analyse gedaan door op de piano alle beelden te spelen die in hem opkwamen. Af en toe zei ik tegen hem wat ik voelde. Dan voegde hij er onmiddellijk aan toe: 'Ja, dat is het', als het klopte. Als het niet juist was,

werven van een persoonlijke identiteit. 2. Het beeld van de zogenaamde oerscène ("primitieve scène": herinnering aan observatie of fantasie omtrent het seksuele verkeer der ouders) betreft de vraag omtrent de persoonlijke oorsprong in relatie tot het seksuele begeren van de ouders. 3. De verleidingsfantasie is de onbewuste voorstellingskern waarin de "vragen" omtrent de oorsprong van de persoonlijke seksuele begeerte zich concentreren. En ten slotte zijn er de castratiefantasieën, waarin de vragen omtrent de differentiatie van de geslachten convergeren' (Corveleyn, 'Het onbewuste', 1988, p. 169). Een grondige discussie hierover vindt men in: Laplanche & Pontalis, 'Fantasme originaire', 1964. [Noot van de samenstellers].

3. Dolto gebruikt dikwijls plastische termen, zoals ook hier. De biologische ouders noemt ze geboortevaders: de ouders uit wie je geboren bent (*parents de naissance*). Daarnaast spreekt ze ook van adoptie- en pleegouders: dit zijn de ouders die voor je zorgen. De termen 'geboortevaders' en 'ouders die voor je zorgen' gebruikt Dolto ook in de dialoog met kinderen. [Noot van de samenstellers].

speelde hij ongestoord door, en ik zei dan tegen hem: 'Zie je, ik heb het niet begrepen, wat drukte jouw beeld uit?' En terwijl hij verder speelde zei hij: 'Geel – rood – vierkant – scherp.' Het was volledig abstract. Hij was zeer intelligent, maar in elk opzicht geperverteerd.

De mens beschikt over andere expressiemogelijkheden dan het woord. Het gesproken woord is vaak al bezoedeld door zoveel onwaarheden dat de kinderen het niet meer kunnen gebruiken om de waarheid te zeggen, omdat het woord voor hen een leugen is.

Een kind drukt het innerlijk beeld van zijn fantasma uit door gebaren, houdingen, door een tekening, door te boetseren of door muziek. Ieder menselijk wezen symboliseert door fantasma's die betrekking hebben zowel op het horen, als op het proeven, ruiken, voelen en het zien. Maar hij kan ze anders uitdrukken dan door gesproken taal. Dat is trouwens wat de baby's doen.

In het voorbeeld dat u ons gaf, had u zich moeten afvragen: 'Welk fantasma gaat er schuil achter de aandoening stout?' Ons analytisch werk bestaat er steeds in dat we het subject ertoe bewegen zich anders uit te drukken. Ik denk dat bepaalde kinderen, wier moedertaal steeds drager is geweest van bedrog en onwaarheden, deze niet langer meer kunnen gebruiken, zonder zich in de projecties waaraan zij zelf in deze taal waren blootgesteld, als in een val te voelen.

'Stout' is misschien wat dit kind steeds over zichzelf heeft horen zeggen.

D: Dan heb ik waarschijnlijk een verband gelegd met iets in mezelf wat te maken heeft met de 'slechte moeder'.

FD: Ach, die term 'slechte moeder'! Die heeft al heel veel kwaad gesticht onder psychoanalytici. De slechte moeder bestaat niet. Op een maatschappelijk niveau projecteren de goede moeders dat er 'slechte moeders' zijn. Maar een moeder is een moeder, en het is allereerst het kind dat haar tot moeder heeft gemaakt.

Heeft dat kind haar goed of slecht gemaakt? Dat is toch een absurde vraag. Als het slechte gelijkstaat met wat je verwerpt, dan zou je kunnen zeggen dat alle moeders slecht zijn, want elke moeder wordt afgewezen. Want je drinkt de melk, maar die moet je uiteindelijk ook afwijzen. Dus, als je de melk opneemt, dan is dat goed, miam-miam, en als die niet goed is, wijs je die af, dan is dat slecht, bah. Dus mama is afwisselend miam-miam en bah. En zo is het leven! Zij is een bemiddelaarster van het leven en zij wordt dus doorkruist door de stroom ervan.

Dus, als opnemen goed is en afwijzen of uitstoten slecht, dan ont-

snapt niemand aan de splitsing van het goede en het slechte. Want voor iedereen komt het altijd neer op krijgen en geven. En intussen probeert iedereen zijn boterham zo dik mogelijk te smeren.

Is dat nu stout of niet? Omdat men hierop veel te veel nadruk heeft gelegd, raakt men ten slotte in een paradoxale situatie: mama krijgt van haar kind niet genoeg bah te eten, dus maakt ze zich zorgen. Het is dus een goede moeder, die zich er zorgen over maakt dat haar kind haar geen bah, dus niet iets stouts geeft. Wie kan daar nog uit wijs worden.

In meer theoretische termen uitgedrukt: de relatie met de moeder voltrekt zich middels de bevrediging van de behoeften, die gepaard gaan met een taal van de emotionele, gestische en mimische verlangens. Het kind drinkt deze taal uit de bron van zijn moeder, terwijl zijn eigen lichaam zich door het functioneren van het spijsverteringsapparaat in stand houdt.

D: In het voorbeeld dat ik gaf, was het het kind zelf dat het woord 'stout' gebruikte.

FD: Hij heeft het gezegd, maar van wie heeft hij dit woord gekregen? U had het hem moeten vragen: 'Wie heeft je dat gezegd?' of: 'Hoe ziet er dat uit? Teken voor mij eens braven en stouten.'

D: Kunnen de ouders van het primair narcisme wel worden weergegeven door een tekening?

FD: Natuurlijk! Ze kunnen bijvoorbeeld als een wervelwind worden voorgesteld. De wervelwind is de levende ouder zonder meer. Wil er een wervelwind zijn, dan moet er een imaginaire as zijn. De wervelwind stelt een dynamiek voor en die as is het leven.

D: In uw kinderpsychotherapieën onderstreept u heel duidelijk dat u werkt vanuit de voorstelling die het kind in een tekening geeft over wat er zich in hem afspeelt. Ik krijg tegenwoordig het gevoel dat als ik een kind vraag een tekening te maken, het dat doet om mij een plezier te doen of om met rust te worden gelaten. Heeft u ook dit gevoel?

FD: Maar waarom vraagt u dan per se een tekening? Daar is geen enkele reden voor. Het kind dat bij u komt, doet wat het te doen heeft.

D: Maar je zegt toch tegen het kind: 'Maak een tekening, dat is de regel.' Het kind is niet gekomen om wat dan ook te doen. Niet alles is toegestaan.

FD: Eerlijk gezegd, hier begrijp ik niet veel van. Niet één keer hebt u het kind op te leggen wat het moet doen! Het heeft het recht om alles te zeggen, maar niet om alles te doen. En zeggen, dat betekent zich uitdrukken. Een kind begrijpt heel goed wanneer je zegt: 'Je mag alles zeggen met woorden, met boetseerlei of met tekeningen.' Maar dat is alleen maar een middel om zijn fantasieën op verschillende manieren uit te drukken. Hij komt bij u om met u over zijn probleem te spreken.

D: Ja, maar ik wou er alleen maar mee zeggen, dat het tekenen ook als een afweersysteem kan dienen.

FD: Wel, zo bekeken kan alles een afweersysteem zijn, ook het woord. Alles hangt af van de aanvankelijke intentie: wil dit kind met je spreken of niet. Vaak namelijk wordt de situatie moeilijk wanneer de volwassenen een kind dwingen om met hen te praten.

D: Op sommige ogenblikken is het kind te angstig en beperkt het zich tot mimiek zonder te tekenen.

FD: Maar mimiek is al het resultaat van innerlijke voorstellingen. Dat is toch al iets! Sommige kinderen brengen hun eigen speelgoed mee naar therapie, waarom niet? Ze voelen zich dan niet meer alleen, ze spelen met hun eigen speelgoed, meer niet. Op zo'n dag vragen ze u niets, en u hun ook niet. Je moet dit beschouwen als een teken, dat later misschien betekenis zal krijgen. Trouwens, iets soortgelijks doen de moeders als zij zelf angstig zijn: zij brengen hun speelgoed-baby mee. Ze geven het aan u en gaan weer, terwijl zij in feite zouden moeten praten. Nee, ik deel helemaal niet uw mening dat de tekening of het boetseren opgedrongen elementen zijn, zoals u het noemt. De psychoanalyse is communicatie met alle middelen. Een kind dat over de grond rolt bijvoorbeeld, dat is ook communicatie.

D: Akkoord, maar dan weten wij werkelijk niet meer wat we ermee moeten doen!

FD: Wat we ermee moeten doen, dat betekent helemaal niets. Wat telt, is in uzelf te voelen wat het gedrag van het kind teweegbrengt en dat u dan tegen hem zegt: 'Ik voel dit zo aan, maar ik weet niet of jij dat wel wil zeggen. Wat denk jij?'

D: We spreken nu de hele tijd over hoe men de duiding formuleert, maar ik vind dat we in de kindtherapie op een hele reeks informele elementen stuiten die moeilijk tot een duiding zijn te

herleiden: de boetseerlei, de tekenpotloden die ze tussen hun vingers houden, het op handen en voeten lopen, de prullenmand die ze omgooien, het spelen met de bureaulamp, het weglopen, het terugkomen... Hoe voelt u zich in zulke situaties, kunt u dan een duiding geven?

FD: Wel, in de eerste plaats weet ik niet of ik in zo'n situatie wel een duiding zou geven. Je moet de context analyseren. Maar het is in ieder geval heel moeilijk en heel wat hachelijker om kinderanalyticus te zijn dan psychoanalyticus van volwassenen.

D: Daar wordt heel weinig over gesproken, vooral hier.

FD: Waarover hebt u het nu dan? Goed... Aan het begin van een behandeling is het belangrijk om duidelijk aan te geven waarom u bereid bent naar het kind dat voor u zit te luisteren, en tegen de moeder duidelijk te zeggen: 'Als uw kind dit niet interesseert, dan moet u in zijn plaats komen praten.' Probeer dan het kind nauwlettend te observeren. Als het kind dan bijvoorbeeld in de kamer begint rond te rennen en iets omver gooit, dan drukt het met dat omgooien een innerlijke wanorde uit. Het is inderdaad niet niks om iets om te gooien. En juist dat moet u het duidelijk maken. Uw werk bestaat erin om onder woorden te brengen wat het doet: 'Je haastte je om hier naartoe te komen, je gooit een mand omver, in de mand zitten dingen, en die liggen nu op de grond...' Je associeert vrijuit met het kind en als het iets doet wat u aan het denken zet, zegt u tegen hem: 'Door wat je net hebt gedaan, denk ik dat je me iets wilt duidelijk maken... Jij weet het beste wat je me wilt vertellen... Ik zie wat je gedaan hebt en ik weet dat je mij daarmee iets wilt zeggen.'

D: Met zwaar gestoorde kinderen worden de zittingen steeds lastiger. Ervaart u dit ook?

FD: Natuurlijk. Hoe langer hun analyse loopt, hoe geknakter ze zich tijdens de zittingen voelen, hoe 'uitgekneper' ze zijn, des te archaischer emoties uiten ze, totdat ze tussen de stoelpoten, bijvoorbeeld, waar ze zich hebben vastgeklemd, worden herboren. Tegelijkertijd raken ze meer en meer aangepast aan de externe omgeving, aan de maatschappij en op school.

De analyse gaat aldus voort dankzij de terugkeer van het door het kind verdrongene, waarvan de uitingen niet worden getolereerd in de maatschappij en dat door het kind bij u moet kunnen worden uitgedrukt. Dat helpt het om te leven en om zijn innerlijke authenticiteit te bewaren,

die er misschien in bestaat in zichzelf dingen vast te houden die het juist omkieperde. Wij weten daar niks van, maar wij zijn er om te observeren, om aan te voelen en om de overdracht te verdragen. Daarom is de symbolische betaling onontbeerlijk. Ze stelt ons in staat vast te stellen of een kind echt wil komen, of het komt om zich een goede erotisering te gunnen, of om iets door te werken.

Wanneer een kind bijvoorbeeld zijn betaling weigert mee te brengen, maar toch zijn zitting wenst, dan kun je in zo'n situatie zeggen: 'De volgende keer betaal je me met twee kiezelsteentjes in plaats van met één.' Het maakt zo een uit kiezelsteentjes bestaande schuld. Of bijvoorbeeld: 'Vandaag heb ik nog twee kiezelsteentjes van je te goed, teken ze eens voor mij.' Precies zoals je door een volwassene een schuld schriftelijk zou laten bevestigen.

Als het weigert, zeg je: 'Zie je, je moet twee kiezelsteentjes voor me meebrengen, anders kan ik niet verder luisteren naar jouw ellende. Als je echt wilt terugkomen om over je verdriet te praten, dan kom je maar terug. Maar vandaag kan ik niet naar je luisteren, want om mijn beroep uit te oefenen, wil ik kiezelsteentjes hebben, zonder dat doe ik het niet.'

Dit is werkelijk het bewijs dat het hem vrij staat om niet met u te spreken, zoals het u vrij staat om uw beroep van luisteren niet uit te oefenen.

Dit is een cruciaal moment in de behandeling. Als hij niet terug wil komen, dan komt hij niet terug en dan zet je het werk voort met de persoon die zich zorgen maakt over zijn ontwikkeling. Het kind heeft altijd gelijk.

D: Is het goed om het kind het werk van de vorige sessie in een volgende sessie weer voor te leggen? Bijvoorbeeld een tekening die niet afgemaakt is?

FD: Wat denkt u?

D: Ik was er, het kind nam een vel en zei: 'Ik was niet klaar met mijn tekening', en maakte vervolgens precies dezelfde. Vandaar mijn principiële vraag: Wat moet je in zo'n geval doen?

FD: Ik weet dat echt niet. Dat is voor elk kind anders. We weten niet of een werkstuk een bah-gewrocht is of dat het om een onbewuste fantasie gaat die het heeft willen uitbeelden.

D (man): En wie zegt dat zijn tekening niet af is?

FD: Ja. Het kind zelf zegt dat de tekening niet af is, maar het heeft ze afgemaakt terwijl het bij u tot uitdrukking bracht wat het uit te drukken had, en het is daarbij zo ver gegaan als maar kon. In ieder geval, ze is

nooit af. Maar ik herhaal, het belangrijkste is helemaal niet de tekening, maar dat wat het erover zal zeggen. Soms gebeurt het wel eens natuurlijk dat een kind met zijn tekeningen verdergaat. Maar na een week is het oude kost, enkel een herhaling van zichzelf.

Ik zou u voorstellen iets te zeggen in de trant van: 'Omdat je leeft, heb je telkens een nieuwe tekening in jezelf. En omdat je er telkens opnieuw niet in slaagt die af te maken, is er nog iets buiten je tekening wat je niet kunt afmaken als je bij iemand bent?'

Misschien wil hij het moment uitstellen om zich tegenover u uit te spreken? Wat je moet analyseren is wat zich telkens herhaalt. Dat hij te vroeg gespeend is? Te vroeg geboren? Ik weet het niet. Maar de analyse bestaat erin te zoeken naar wat zich telkens herhaalt en niet in te zeggen: 'Nu moet je dit zo doen, je zult verder kunnen gaan, je zal ze de volgende keer kunnen afmaken, enzovoort.' Je zult een kind toch niet omdat het te vroeg gespeend is, op zijn tiende opnieuw de fles geven die hij niet heeft gehad, waardoor hij rachitisch is geworden.

D: Als een kind mij vraagt om mee te spelen, hoe moet ik me dan opstellen?

FD: Als hij het is die het spel bepaalt, wat vraagt hij dan te spelen?

D: Heel dikwijls dat spel met twee letters en koppeltekens.

FD: De ene letter bent u, de andere is hijzelf en hij plaatst een koppelteken tussen de twee.

D: Ofwel geeft hij raadseltjes op: 'Wat is er groen? Wie houdt zich aan de bomen vast?' Moet ik hierop antwoorden?

FD: Zeg hem: 'Wat zou ik antwoorden? Ik ben hier niet om te spelen.'

D: Dan zegt hij: 'Je wilt niet antwoorden.'

FD: 'Nee, ik wil niet antwoorden, je betaalt mij niet om antwoorden van mij te krijgen, en ik betaal jou niet om mij te antwoorden. Ik word betaald om te luisteren naar wat er bij jou niet in orde is. Kun je dan met niemand spelen?' Heel vaak nemen de kinderen een pop mee en spelen ze de twee personen, de moeder en het kind.

D: Klopt, uiteindelijk komen ze ertoe alleen te spelen, maar het is heel enerverend.

FD: De stress komt door de weerstand die je aan de erotisering moet bieden. Toch zijn er bijvoorbeeld spelletjes, zoals winkeltje spelen, die

heel belangrijk zijn, omdat het spelletjes van het orale en anale zijn. Stel, een meisje zegt: 'Ik ben de slager ...' – daarvoor komt zij namelijk bij u, omdat zij is dichtgestopt⁴... – en u bent de klant. 'En mevrouw, wat wenst u?' zegt zij. Ik antwoord zachtjes, net als een personage uit Molière: 'Wat zou ik je zeggen?' Zij: 'Je zegt mij dat je twee plakjes van dit wil.' En dan herhaalt je met een monotone stem: 'Ik wil twee plakjes van dit.' Je herhaalt precies wat zij tegen u heeft gezegd, maar zonder er iets van uw eigen gevoel aan toe te voegen, en daarna richt u zich opnieuw fluisterend tot het kind: 'Wat zou ik zeggen, wat zou de klant zeggen?' Zelfs als het kind protesteert door bijvoorbeeld te zeggen: 'Maar jij speelt toch de klant, dat moet jij weten!' dan legt u haar uit: 'Maar ik ben een domme klant, dus moet jij mij zeggen wat ik moet doen.' Stilletjes aan verandert de situatie. Uiteindelijk komt zij ertoe het spel te leiden door u te gebruiken, u als analyticus, om uit te drukken wat dit spel met haarzelf betekent. Het is steeds een oraal en anaal spel. Heel vaak ontbreekt de betaling. De verkoopster is blij haar waar te verkopen, maar de klant gaat heen zonder te betalen.

Veel kinderen eisen niet dat u betaalt. Dus is het aan u om na verloop van tijd te zeggen: 'Denk je dat het er zo aan toegaat bij de echte verkopers?' Door de betaling en de waarde van het geld in het spel te brengen, leert u het kind dat men niets voor niets krijgt. Het is een spel dat leidt tot iets anders. Ik herinner mij het voorbeeld van een klein meisje dat tegen mij zei: 'Die klant nam altijd zoveel stukken.' En ik vroeg haar: 'Maar waarom neemt zij altijd zoveel stukken? Voor wie?' Toen antwoordde zij: 'Dat is voor haar man!' En ik repliceerde: 'Hoeveel kinderen heeft zij?' En er ontbrak steeds een stuk voor een van de kinderen.

In feite liet zij de klant de rol van haar moeder spelen. Zij waren thuis met vier kinderen, en zij kocht steeds maar voor drie in. Zo droeg het meisje aan de klant, in dit geval aan mij, de verantwoordelijkheid over om het jongste broertje niet te willen laten leven.

Dat is het uitgangspunt van een latente associatie die we moeten ontcijferen, of het is een ontkenning van de realiteit. Het is altijd hetzelfde proces, wanneer de realiteit een subject dwingt om zijn imaginaire leven te blokkeren. Het kan niet meer verder en wordt een wezen dat aan de wil van de opvoeders is onderworpen, zonder daarbij nog echt levend te kunnen blijven.

4. Onvertaalbare woordspeling in het Frans met *boucher* = slager, dat fonetisch gelijk is aan *bouchée*, dat zowel dichtgestopt, gesloten, dom als hap, mondvoll betekent.
[Noot van de samenstellers].

Wordt daarentegen de realiteit door een opzwellende van zijn imaginaire geloofend, dan kan het kind zich ook niet aanpassen aan het dagelijks leven dat enerzijds voldoende realiteitszin vergt en anderzijds het behoud van een imaginair zich om de realiteit heen slingerend leven.

Onze taak bestaat er steeds in om aan het kind gemakkelijk begrijpelijke symbolische uitdrukkingsmiddelen aan te reiken, waardoor ze andere menselijke wezens kunnen ontmoeten met wie ze dingen kunnen uitwisselen en kunnen communiceren, wat met personen uit hun gewone omgeving meestal niet het geval is.

Het beëindigen van een kuur[¶]

Een kind dat delinquent is geworden door het afbreken van zijn psychotherapie – De zoon van een debiele moeder: de verantwoordelijkheid voor zichzelf binnen de wet

FD: Als je een kind met een schoolachterstand in therapie neemt, moet je meer doen dan alleen het symptoom behandelen. Dan moet je de behandeling tot het einde toe doorvoeren. Ik herinner mij een van de eerste zware gevallen waarmee ik te maken kreeg. De behandeling van een kind met een mentale achterstand was voortijdig beëindigd. Het kind was veranderd, het was weer in staat om naar school te gaan. Het was intelligent, maar zijn moeder sprak nooit met hem, behalve om te zeggen dat hij z'n mond moest houden of moest eten. De behandeling werd aan het begin van zijn puberteit afgebroken. Het is niet meer teruggekeerd omdat zijn ouders dat niet wilden. Vanaf het ogenblik dat het zijn schoolachterstand had ingehaald en zijn vader was gestopt het een ritueel pak slaag te geven vanwege de slechte rapportcijfers, hebben zijn ouders hem de therapie doen beëindigen. Je zou kunnen zeggen dat de vader zich door zijn zoon voldoende narcistisch gestreeld voelde; de moeder daarentegen was nog altijd even gek.

Dit kind is een misdadiger geworden – hij heeft zelfs in de krant gestaan. Toen ik hem in de kliniek in behandeling had – hij was toen acht of negen – had hij een IQ van 110. Later heeft de gevangenispsycholoog vastgesteld dat hij al toen hij twaalf was, een IQ van 145 had. Door de affectieve verwaarlozing in het gezin en door het onvermogen zijn driften in eigen omgeving te sublimeren en zijn Oedipuscomplex op te lossen, is hij al heel jong in jeugdbendes terechtgekomen.

Dit is een voorbeeld van een jongen wiens leven verpest werd door hem zijn intelligentie terug te geven. Misschien was het beter geweest wanneer hij een beetje achterlijk was gebleven, voor zover zijn omgeving hem dit toestond. Zelf had hij niets gevraagd. Hij had niet om een therapie gevraagd. Het waren de onderwijzeressen, en daarna in zekere zin ook zijn vader, die erop hadden aangedrongen.

¶ 'Mener un traitement jusqu'au bout', hoofdstuk 3 van *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, deel 3, pp. 92-101.

Dit kind is een van de gevallen dat mij het meest aan het denken heeft gezet. 'Waarom moesten wij ons met hem bemoeien, zodanig dat het systeem van de driften bij dit kind werd gereorganiseerd?' Hadden wij er niet beter aan gedaan te aanvaarden dat hij een beetje getikt was – nou ja, dat hij triest was – in plaats van alleen maar te proberen hem in staat te stellen zijn orale en anale driften te sublimeren om zo sociale contacten met zijn leeftijdgenootjes aan te kunnen gaan? Een gezinslid dat als model had kunnen dienen, had hem een symboligene castratie¹ kunnen opleggen. Dan zou hij net als zijn vader, die overigens een brave man was, een gewone arbeider zijn geworden. De domheid van zijn moeder wijst erop dat zij getraumatiseerd was. Zij leed aan een neurotische domheid. Trouwens, mensen die van nature dom zijn, dat bestaat niet. Domheid is altijd neurotisch. Ik heb het hier niet over opleiding: de opleiding heeft niets te maken met de intelligentie van een moeder om met haar kind te praten, om tegen hem te zeggen wat ze denkt. Kortom, deze vrouw was een dom, dik zoogdier dat zich uitsluitend in de doodsdriften bewoog. Het was een lijf. Het is zelfs verwonderlijk dat dit kind het met zo'n moeder nog zo goed heeft gedaan.

Zeker is dat het voor hem belangrijk is geweest dat hij zijn mannelijke seksuele driften op mij, een vrouw, heeft kunnen richten en dat hij daarna werd gescheiden van wat ik in zijn overdracht vertegenwoordigde. Maar niemand heeft dit proces voortgezet in zijn opvoeding. Ik ben ervan overtuigd dat de behandeling hem tot delinquent heeft gemaakt en tegelijkertijd ook zo intelligent. Want hij is in heel ingewikkelde dingen verzeild geraakt. Hij is leider geworden van een bende die zich bezighield met gewapende overvallen. Ik was hiervoor verantwoordelijk.

D: Op grond van welke normen voelde u zich verantwoordelijk?

FD: Ik voelde me verantwoordelijk, omdat ik besepte dat ik eigenlijk de sublimatienorm had moeten respecteren bij een kind in de latentiefase. Deze sublimatie zou het mogelijk hebben gemaakt dat zijn driften tot aan de puberteit op het niveau bleven dat voor zijn ouders aanvaardbaar was. Nu is hij te vroeg tot het sociale leven gewekt zonder steun te hebben in een vaderlijk model. Ik denk dat dat de reden is.

D: En het leek u niet mogelijk om de moeder van haar domheid te bevrijden?

FD: Nee! En trouwens, ze wilde zelfs niet komen. Die vrouw wou niet

1. Zie de uiteenzetting over de castratie in de Inleiding, pp. 42 e.v. [Noot van de samenstellers].

eens weten hoe haar kind beter zou kunnen worden. Dat kon haar helemaal niets schelen. Het was de school die zich voor dit kind inzette, en niet de moeder of de vader.

D: Denkt u dat de psychoanalyse soms op een vervelende manier, zoals in dit geval, geconfronteerd kan worden met de sociale functie van de misdaad?

FD: Ja, dat kan altijd. Maar *de* psychoanalyse is iets heel vaags. Hier, in dit geval, was het iemand die haar werk had gedaan maar heel goed besefte dat ze het had verpest. Die iemand was ik!

D: Ik sprak over de 'sociale functie van de misdaad' in de betekenis die bijvoorbeeld Marx eraan gaf toen hij zei dat de misdadiger misdaden produceert zoals een ondernemer gefabriceerde producten produceert.

FD: Ja, dat klinkt heel mooi. Wij kunnen dat zeggen omdat wij vrij rondlopen. Maar wanneer wij naar onze overtuiging ervoor verantwoordelijk zijn dat een kerel vijftien jaar lang in een gevangenis zit te brommen, tijdens de mooiste jaren van zijn jeugd, dan is dat wat anders. Ik vind dat het beter zou zijn geweest wanneer hij bij zijn leest zou zijn gebleven, zoals zijn vader. En dat hij genetisch gezien de kans had gekregen om kinderen te verwekken met grote capaciteiten, ook al zouden die misschien niet worden ontwikkeld. Mag je een behandeling wel te vroeg beginnen en te ver gaan met een kind dat in het vervolg geen steun krijgt? Dat is de vraag die zich aan de psychoanalyticus opdringt.

Als er achteraf een mogelijkheid was geweest dit kind te blijven volgen en als hij, naast zijn ouders, andere mensen had ontmoet die hem in zijn ontwikkeling hadden gesteund, dan was hij eruit gekomen. Nu werd hij gedwongen om zich bij een bende jongens aan te sluiten die even intelligent als hij, maar noodgedwongen asociaal waren, omdat ze niet werden begeleid in de castratie en de symbolisatie van hun driften. Want, hoe slim je ook bent, als je geen beroep hebt en niet over cultuur beschikt, dan kun je het niet hebben dat de klootzakken er met de mooie meiden vandoor gaan, omdat jij geen poen hebt. Zo is het toch? Dat kan toch niet. Een intelligente kerel moet vriendinnen kunnen hebben. Maar daarvoor heeft hij geld nodig, en dus werk. Dat stelt heel scherp de vraag: hoe kun je de kinderen helpen van wie je voelt dat de ouders zich helemaal niet bij het trauma van hun kind betrokken voelen en die bovendien geen enkele steun van de omgeving krijgen?

D: Maar als dit kind in analyse is geweest, ook al is het er door de school naartoe gestuurd, dan heeft hij toch het verlangen gehad om die analyse te doen?

FD: Ik weet het niet. Bovendien, onder zulke omstandigheden kun je niet spreken van een psychoanalyse, maar moet je spreken van een psychotherapie. Een psychoanalyse, dat gaat veel verder – en dat is juist wat hij niet heeft kunnen doen. Hij is niet verder gegaan. Hij is door een maatschappelijk werkster gestuurd. En het maatschappelijk werk moet renderen. 'Waarom wilt u dat kind nog in therapie houden als alles goed gaat, als hij de ster van de klas is en de onderwijzeressen hem graag mogen?' De onderwijzeressen van hun kant hadden via hem een overdracht op mij gemaakt; dus iedereen was gelukkig.

Een geval als dit zet je hevig aan het denken. Wij hebben natuurlijk in soortgelijke gevallen heel andere resultaten die ons, gelukkig maar, bevestigen: 'Je hebt, net als iedereen, evenveel domme als interessante dingen gedaan.' Maar in ieder geval roept dit het probleem op van een psychoanalyse voor kinderen die niet weten waarom men wil dat ze worden behandeld, die niets vragen en uiteindelijk het voorwerp zijn van de overdracht van de anderen op de psychoanalyse. Zij zijn het immers die betalen.

Dat sluit enigszins aan bij wat u zei over de sociale functie van misdaden of van zware delinquenten. Ze zijn inderdaad een signaal dat onze beschaving mank loopt, maar je voelt je toch gehinderd omdat je er door al je bemoeienissen op een bepaald moment de oorzaak van bent geweest dat dit individu in die richting is gedreven, op grond van wat zich voor hem in ons contact heeft afgespeeld. Door ons is hij de richting ingegaan van diegenen die uiteindelijk in de netten van de maatschappij verstrikt raken, omdat zij tijdens hun groeiproces geen houvast vonden.

Ik herinner mij het geval van een kind van acht dat zonder problemen de lagere school had doorlopen en dat daarna is gestrand. Hij had een hele ronde langs allerlei dokters gemaakt en omdat hij zo bleek en moe was dacht men aan leukemie. Maar er was bij hem geen enkele lichamelijke oorzaak te vinden. Nu was er iets opmerkelijks in zijn tekeningen: alles was weggestopt; de huizen waren omringd door heuvels; de aarde bevond zich altijd bovenop het huis: hij verschool zich – het huis was de uitbeelding van het subject zelf.

Dit kind was de zoon van een echt debiele vrouw, afkomstig uit een goede familie, die hem had gekregen bij een jongen uit een heel evenwichtig arbeidersgezin, die echter niet hetzelfde sociale niveau had als het debiele meisje. De grootmoeder van het meisje – ze was wees – had ervoor opgepast dat ze niets zei wanneer ze de jonge aanbieder aan zag komen. Hij wou een hogere sociale status verwerven door dit jonge meisje te huwen. Hij dacht dat zij verliefd op hem was – en dat was ook zo. Maar zij beschikte niet over kritische zin. De vader van het meisje was gestorven aan gevolgen van de oorlog van 1914. Zij was vriendelijk en goed opgevoed. In werkelijkheid was diegene die ze mama noemde haar grootmoeder. Haar moeder was gestorven bij haar geboorte. Ze werd grootgebracht door haar grootmoeder, die dus de overgrootmoeder van het kind was. Die vrouw moet vijfenzeventig zijn geweest toen zij bij mij kwam met haar achterkleinkind van zeven, acht jaar.

De grootmoeder, die een intelligente vrouw was, had over dit mogelijke huwelijk gedacht: ‘Waarom eigenlijk niet?’ Maar vanaf de geboorte van het kind ging het niet goed tussen de jonggehuwden. De jonge moeder kon haar verantwoordelijkheden niet aan. En de moeder van de jongeman wou niet voor haar kleinzoon zorgen omdat er geld zat bij de familie van haar schoondochter. Zij vond dan ook dat het niet aan haar was om voor haar kleinzoon te zorgen.

Toen kwam natuurlijk de vraag wat er met de kleine jongen moest gebeuren wiens moeder niet voor hem kon zorgen. Tot dan toe waren de gezondheidsproblemen enkel en alleen te wijten aan gebrekkige moederzorg, vanwege haar debiliteit.

Toen dacht de grootmoeder van deze debiele vrouw: ‘Ik moet voor dit meisje opkomen.’ En het eerste waaraan zij dacht was: ‘De oplossing, dat is een kindermeid.’ Maar dat heeft de echtgenoot op de vlucht gejaagd omdat hij niet wou dat zijn kind als een bourgeois zou worden opgevoed. Hij was van eenvoudige komaf en hij wou geen kindermeid. De moeder van de man is af en toe een handje komen helpen in het huishouden, maar zij wou zich er ook niet meer mee belasten; vooral omdat zijzelf haar brood verdiende – behoorlijk goed trouwens – en voor haar werk moest reizen.

Uiteindelijk is de man vertrokken en de jonge vrouw is opnieuw bij haar grootmoeder gaan wonen. Zo is dit kind vanaf zijn veertiende maand bij zijn overgrootmoeder terechtgekomen, bij een debiele moeder en de kindermeid, een eerlijke vrouw die het huishouden deed en goed voor het kind zorgde. Van haar kant gedroeg de moeder zich tegenover de meid ook als een klein meisje. Deze vrouw zei tegen de moeder

wat ze moest doen voor haar zoon, zodat het kind tijdens zijn eerste levensjaren echt werd opgevoed en nog niet eens zo slecht ook.

Toen het kind vijf of zes jaar was, gebeurde er iets bij zijn moeder: deze simpele, debiele vrouw begon behoefte te krijgen aan een andere man. Het kind was niet meer voldoende voor haar. Ze was even uit wandelen geweest met haar kind en toen ze terugkwam zei ze: ‘Weet je, ik heb een meneer in het park ontmoet. Hij heeft me gezegd dat ik heel lief ben.’ Ze gedroeg zich helemaal als een klein meisje.

Toen hebben de meid en de grootmoeder tegen haar gezegd: ‘Wel, dat is goed! Nodig hem maar eens hier thuis uit.’ En toen die meneer bij hen kwam, bleek het om iets heel anders te gaan: hij was er op uit een meisje te versieren en dat was alles. Ze had alleen maar van zulke affaires. Tot de dag dat ze werkelijk behoefte had aan een man. Het is de overgrootmoeder die mij dit allemaal heeft verteld. Op dat moment is de jonge, debiele vrouw vertrokken. Haar grootmoeder heeft voor haar een appartementje gevonden, zodat ze niet thuis hoefde te slapen. Daarna heeft men haar wat uit het oog verloren. Gelukkig was er een peettante die zich enigszins over haar ontfermde. Op die manier is de jonge vrouw, tegelijk met haar kind, rijper geworden.

Het kind zag zijn moeder nog slechts af en toe. Zij kwam hem opzoeken en deed wat gek; heel simpel, helemaal niet opgewonden, niet als iemand die aan de drugs zit. Nee, ze was gewoon een arme drommel. Ze had helemaal niets van iemand die marginaal is: ze was simpelweg debiel en leefde onbezorgd. Nadien heeft ze een rustig leven geleid met een oudere meneer die ze in de buurt had leren kennen.

Het probleem van het kind werd zeer snel opgelost, in vier zittingen, vanaf het ogenblik dat ik door een van zijn dromen begreep dat hij ongerust was over de eventuele dood van zijn overgrootmoeder. Hij had gedroomd dat hij wakker werd en dat zij dood was. Hij was voordien al ongerust geweest; maar hij zei dat haar dood in zijn dromen *echt* was. En inderdaad had hij zoiets meegemaakt, namelijk met de dood van de oude meid, die stierf toen hij vijf was. Ze was toen even oud als de overgrootmoeder. Het was in de tijd dat hij naar school begon te gaan. Dat verliep in het begin heel goed. Hij maakte gemakkelijk veel vriendjes, vooral omdat zijn overgrootmoeder op de uitstekende gedachte was gekomen hem naar een buurthuis voor jongeren te sturen. Zij dacht: ‘Hij is beter af met een buurthuis van de pastoor. Ik ben wel niet gelovig, maar dit kind heeft niemand en daar zorgt men tenminste goed voor de kinderen.’ Bovendien kon hij op deze manier tijdens de vakanties op kamp gaan.

Zij heeft werkelijk haar best gedaan om in contact te blijven met de vader van het kind, maar het was niet mogelijk om hem terug te vinden. Ondertussen – ik heb dit pas later vernomen – wilde de vader het kind wel bij zich terugnemen toen het twee jaar was.

Ik zag het kind toen het fysiek al aan het aftakelen was en intellectueel aan het indutten. Het werk met hem was erop gericht zijn angst voor de dood van zijn overgrootmoeder te begrijpen, omdat zij de enige was op wie hij kon terugvallen. Ik heb tegen deze vrouw gezegd: 'Koop voor hem een adresboekje. En ga met hem naar de notaris.' Men heeft hem uitgelegd wat een notaris is – hij was volledig in staat om alles te begrijpen. 'De notaris zal hem dan uitleggen wat een erfenis is. En dan kunt u mij de laatste adressen geven die u van zijn vader hebt en het adres van de man bij wie zijn moeder woont.' Het kind had noch negatieve, noch positieve gevoelens ten aanzien van zijn moeder; hij hield veel van haar maar miste haar niet. Ik heb verschillende keren geprobeerd om de moeder te zien. Het was onmogelijk. Zij begreep helemaal niet waarom zij mij zou moeten zien en zei alleen maar tegen haar grootmoeder: 'Maar u zorgt er heel goed voor!'

Uiteindelijk is de overgrootmoeder naar de priester van het jeugdhuis gegaan om hem de situatie uit te leggen. Zij hebben met het kind gepraat en hem uitgelegd dat als er iets met zijn overgrootmoeder zou gebeuren dat hij dan bij de priester kon komen. Deze zou dan voor hem zorgen en voor hem binnen de parochie een plaats zoeken in een gezin. En omdat hij ook kameraadjes had, hoefde hij zich geen zorgen te maken.

Tijdens de sessie hebben we de reële mogelijkheid van de dood van de overgrootmoeder besproken. Kort daarna gingen zijn schoolresultaten pijlsnel vooruit. En de overgrootmoeder heeft nog vier jaar geleefd. Het kind is met schitterende cijfers naar de zesde klas overgegaan. In die periode schreef zijn vader aan zijn overgrootmoeder: 'Ik heb geen teken van leven gegeven omdat ik nogal wat moeilijkheden heb gehad om mijn leven opnieuw op te bouwen na de scheiding. Ik ben nu hertrouwd, woon in L., en ik heb werk. [Hij had een leidinggevende functie en was dus geslaagd in zijn beroepsleven.] Ondertussen moet u reeds op leeftijd zijn. Is uw kleindochter hertrouwd? Indien u wenst dat ik voor mijn zoon zorg, dan ben ik daar zeker toe bereid. Ik wil hem volledig bij mij nemen of hem bij u laten en de materiële kosten volledig op mij nemen. Veel kan ik niet geven, maar ik zou het erg graag doen.' Hij heeft haar zelfs een foto van hem en van zijn gezin gestuurd.

De overgrootmoeder is mij met deze foto komen opzoeken en heeft me gevraagd: 'Wat moet ik doen?', zonder dat zij er met haar kleinzoon

over had gesproken. Ik antwoordde haar: 'Hij heeft het verdiend zijn vader terug te vinden. Misschien heeft hij er zelfs wel voor gezorgd.' Want, de weinige keren dat ik hem heb gezien, hebben we over zijn vader gesproken als een waardig man, op grond van wat zijn overgrootmoeder mij had verteld. Maar deze man zat in een voor hem onmogelijke situatie; maatschappelijk gezien zat hij klem.

En dit is als volgt afgelopen: het kind heeft zijn vader geschreven en is bij hem op vakantie geweest. Ik heb hem kort daarna teruggezien. Zijn vader wou dat hij zijn middelbare school afmaakte. Toen zijn overgrootmoeder was gestorven, heeft hij besloten om bij zijn vader te gaan wonen.

Ik denk dat in deze geschiedenis het keerpunt voor het kind de vraag is geweest naar de verantwoordelijkheid voor zichzelf binnen de wet. 'Wat moet ik doen wanneer ik alleen kom te staan?' Het was inderdaad bijna zover gekomen.

De belangrijkste les die wij uit dit geval kunnen trekken is dat het noodzakelijk is dat een kind in de latentiefase – zelfs al valt dit niet meer samen met de reële leeftijd – eerst in staat moet worden gesteld goed te functioneren in zijn realiteit voordat we een psychotherapie beginnen waar het enkel om onbewuste fantasma's gaat. Want de realiteit is de mogelijkheid om het zonder de anderen te klaren op het moment dat er een ongeluk gebeurt waardoor we alleen op de wereld komen te staan. Voor een mens is de realiteit de verantwoordelijkheid voor zichzelf kunnen nemen. Hoe voorkom je dat je het object van de anderen wordt? Wie heeft de voogdij over je, als je nog je eigen leven wilt leiden? Een voorwaarde hiervoor is dat de omstandigheden ernaar zijn dat je je mogelijkheden kunt ontwikkelen. Ik denk dat we dit zeker niet mogen vergeten als we een vraag krijgen voor een behandeling van een zeven-, achtjarig kind. Het gaat er niet alleen om de fantasieën van het kind te zien en te kijken wat er kan veranderen, maar we moeten ons ook de vraag stellen: 'Hoe staat het met hem op het niveau van de werkelijkheid? Hoe ziet de realiteit er voor hem uit als er zich morgen iets voordoet? Wie draagt de verantwoordelijkheid voor dit kind?' Hij moet het in ieder geval weten: het moet hem worden gezegd, en in uw bijzijn. Dikwijls is dat voldoende om hem het recht tot sublimatie van zijn driften volledig terug te geven.

Natuurlijk, als je bovenop een vulkaan zit, kun je geen sublimaties benutten. Je gaat niet rustig aan je werk als je weet dat hierdoor alles stuk zal gaan. Wat het kind niet kan verwoorden, toont het echter door zijn toestand. In de latentieperiode zit het kind in een geschiedenis van het einde van zijn kindertijd, en ziet het nog niet goed hoe het een nieuwe levensfase moet ingaan.

Het kind moet op zijn minst kunnen fantaseren over de dood – Het Oedipus-complex van een kind voltrekt zich via de ouders en niet via de analyticus – Een kindertekening is op zichzelf een realiteit en geen droom – Woordvoorstelling, zaakvoorstelling

D: Ik wou u vragen wat de aanwijzingen zijn voor het einde van een kindertherapie?

FD: Waarschijnlijk hebt u daar zelf wel een idee van; misschien kunt u uitgaan van een geval? Kunt u er wat meer over vertellen? Gaat het om een kuur waarvan u denkt dat ze haar einde nadert? Hoe oud is het kind?

D: Het is tien jaar. Het is een kind bij wie men op zeer jonge leeftijd een nier heeft moeten wegnemen. Van zijn derde tot zijn zesde is hij van zijn ouders gescheiden geweest doordat hij in het ziekenhuis lag. Daarna is hij in het gezin teruggekeerd. Wat eigenaardig is, is dat een jaar na zijn thuiskomst, zijn moeder eveneens een operatie heeft ondergaan en daarna ook een nier heeft verloren.

FD: Aan dezelfde kant als bij het kind?

D: Dat weet ik niet meer.

FD: Was het in beide gevallen om dezelfde reden?

D: Ik meen dat het om een infectie ging. In tegenstelling tot wat ik gewoonlijk doe, heb ik de ouders tijdens deze psychotherapie niet vaak gezien. Het kind is nu bijna twee en een half jaar bij mij in therapie. Ik heb nu de indruk dat het over de rouw vanwege zijn nier heen is. Het heeft maandenlang dingen uitgebeeld die ik helemaal niet begreep. Het bleken waterafvoerbuizen te zijn. Dat alles hebben we in het verloop kunnen duiden en analyseren. In feite kun je zeggen dat de verwijdering van de nier voor hem een complete castratie betekende.

FD: Maar wat was de reden dat dit kind in analyse is gegaan?

¶ 'Les signes de la fin d'une analyse d'enfant', hoofdstuk 14 van *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, deel 2, pp. 201-208.

D: Het was alsof hij geheel verkommerd was; hij sprak helemaal niet meer met de andere kinderen op school; hij was steeds ziek; hij had voortdurend een loopneus. Hij was helemaal in zichzelf gekeerd, hij was zelfs zo in zichzelf gekeerd dat men aanvankelijk dacht dat hij debiel was.

FD: Maar is hij op verzoek van zijn ouders of van de dokter gekomen?

D: Op verzoek van zijn ouders.

FD: En u denkt dat voor hem het moment is gekomen om zich los te maken uit de relatie met u? Maar hij, houdt hij zelf nog steeds vast aan deze relatie?

D: Ja, hij wil doorgaan. Momenteel zegt hij bijvoorbeeld: 'Weet u, ik heb een vriendinnetje op school. Omdat ik niet zo goed ben in de klas, helpt ze mij met mijn huiswerk. Ik doe boodschappen voor haar moeder die mij er wat voor geeft.' Hij heeft zelfs een beetje gespaard en van dit weinige geld houdt hij een deel over om zijn sessies te betalen. Over zijn 'vriendin' zegt hij: 'Later ga ik misschien met haar trouwen.' En ik heb de indruk dat zijn band met haar, in de realiteit, stevig is.

FD: Anders gezegd, hij heeft ineens plannen, hij heeft zijn verleden aanvaard en hij leeft in het heden. Dit is inderdaad het moment waarop we kunnen zeggen dat een psychotherapie moet stoppen voor een kind dat zijn oedipale fase grotendeels heeft doorlopen.

Ik weet niet hoe u allen het in uw praktijk doet, maar ik denk dat je de kuur met een kind moet beëindigen wanneer het in de puberteit komt, een levensfase waarin zich andere problemen zullen aandienen.

Het kind zal zijn eigen problemen wel aankunnen. De moeilijkheid is dat de ouders dit ook moeten kunnen aanvaarden en hun kind de ruimte moeten geven om voor zichzelf verantwoordelijk te zijn. Ze worden dikwijls heel angstig wanneer de behandeling van het kind ten einde loopt. Daarom moet je hen bewustmaken van het feit dat ze op de psychoanalytische geleund hebben en dat ze, als je het zo mag uitdrukken, hun ondersteunende rol in de opvoeding van het kind een beetje hebben verwaarloosd. In het onderhavige geval heeft u gelijk.

Ik ben er werkelijk van overtuigd dat het Oedipuscomplex van het kind met de ouders moet worden doorlopen; wij psychoanalytici kunnen het kind daarbij alleen helpen. Maar het Oedipuscomplex is zo belangrijk in het leven van een kind dat wij niet de plaats behoren in te nemen

van de vader die verbiedt dat het imaginaire en fantasmatische leven van het kind, of zelfs zijn nachtmerries, het leven thuis gaan overheersen of iedereen thuis op de zenuwen gaan werken.

Het is de taak van de vader, en niet van de psychoanalyticus, om de autoriteit op zich te nemen.² Wanneer een kind lichamelijk ziek is geweest, of zwak is gebleven of zelfs achterlijk is, zijn zijn ouders heel bang. Door de Oedipusfase verandert de situatie voor het kind en voor de ouders zelf. Want het kind zal niet langer achterlijk zijn, als je de ouders helpt het spenen te aanvaarden. Het spenen van wat? Van de gewoonte om hun kind naar een therapeut te brengen. Wat brengen ze namelijk mee? Ze brengen een kind dat in een overdracht zit. Leg hun deze overdracht uit: 'Wees belangrijker voor uw kind dan ik' (de dokter of de psychoanalyticus), dat is wat je hun te verstaan moet geven. De vader en de moeder moeten hun rol weer op zich nemen.

Bij een volwassene vindt de overdracht op de analyticus plaats, maar bij een kind speelt het Oedipuscomplex zich met de ouders af; dat is niet over te dragen op de analyticus. Als het kind het Oedipuscomplex nog niet heeft doorlopen, moet je wachten tot dit is gebeurd en het eventueel daarna behandelen.

D: En wat doe je dan met de pre-oedipale fase?

FD: Je doet dan een psychotherapie die gericht is op het orale en het anale. Als het kind zich al in de oedipale fase bevindt, dan moet je werken met de vader opdat hij zijn castrerende functie volhoudt – en dan is het helemaal niet nodig het kind te analyseren. En met de moeder werk je opdat zij de directe relatie van het kind met zijn vader niet in de weg gaat zitten. Want wanneer zij de vader belet de wet te stellen in huis, als verkoos zij het kind boven hem op momenten van spanning tussen hen, dan blijft het kind in het Oedipuscomplex steken en produceert symptomen. Het is de taak van de analyticus om zich daar rekenschap van te geven in plaats van een analyse te beginnen die twee jaar kan duren. Want als het kind in een oedipale crisis verkeert, zal het door de behandeling regrediëren. Daarentegen zou het zijn Oedipuscomplex hebben opgelost, als zijn vader maar de hem toekomstige plaats had ingenomen en als de moeder zich maar bewust was geweest van haar eigen destructieve rol in de directe, haar niets aangaande, relatie van het kind met zijn vader.

2. Dolto wil geen opvoeder zijn en niet de plaats van de ouders innemen. Dit in tegenstelling tot de opvatting van Anna Freud, zoals wij in de Inleiding uiteen hebben gezet (pp. 29 e.v.). [Noot van de samenstellers].

De ouders helpen het kind om de wet te verdragen, maar ze mogen het niet de kans ontnemen om deze relatie, confrontatie met de wet zelf rechtstreeks te doorleven.

D: Iets kwam mij bij deze jongen die een nier verloren heeft, als heel belangrijk voor: dat hij voor de eerste keer over de vader van zijn vader sprak. Onverwachts zei hij: 'Weet u, ik was graag naar de begrafenis van mijn grootvader gegaan, maar mijn vader heeft het mij verboden.' Ik heb hem gevraagd of zijn vader hem had gezegd waarom hij het verbod. Daarop antwoordde hij: 'Ik kan er met hem niet over praten, want dan begint hij te huilen.' In mijn ogen was hij in zekere zin een vader geworden, en wel in verhouding tot zijn eigen vader.

FD: Ja, hij heeft, zoals u zegt, een symbolische vader, maar die komt niet erg uit de verf. Ik wou er nog iets aan toevoegen. Zowel bij het kind als bij de volwassene die het Oedipuscomplex reeds achter de rug heeft, moet je het probleem van het in de toekomst geprojecteerde seksuele leven, en dat van de dood aansnijden. Heeft dit kind het thema van de dood aangesneden? Duidelijk? En op het ogenblik dat bij zijn moeder een nier werd weggenomen, heeft hij toen haar eventuele dood onder ogen gezien? Want hij zal toch over uw dood moeten spreken. Hij is begonnen met de begrafenis van zijn grootvader; maar op dat ogenblik heeft u hem niet gevraagd: 'Wat denk jij van de dood?'

Ik geloof niet dat je een kuur kunt beëindigen zonder met het kind over de dood te spreken, en zonder dat het zich de dood in zijn onbewuste fantasma's voorstelt – zijn eigen dood natuurlijk, maar allereerst de onze, en dan die van vader en moeder.

De jongen over wie u spreekt zegt nu niet dat hij wil wegblijven. Maar u denkt zelf aan het einde van de behandeling. Dat hij bij u wil blijven betekent juist dat hij de dood van deze relatie niet aanvaardt. Want de dood van een persoon betekent voor de anderen de dood van de band die je met die persoon hebt.

Wat interesseert hem nog in het leven behalve de psychotherapie en zijn vriendinnetje?

D: Hij wil kok worden. Hij bakt graag taarten.

FD: Spreekt hij daarover? Zegt hij hoe hij dat doet? Kan men volgens zijn recepten bakken?

D: Ja, heel goed.

FD: Ik denk dat je het einde van de kuur moet aankondigen op het ogenblik dat zijn recept iets eetbaars oplevert. (*Gelach*)

Als de taarten in zijn imaginaire inderdaad aan een realiteit beantwoorden, dan wil dat zeggen dat hij geen enkele handeling overslaat als hij ze bakt. Want je moet rekening houden met de baktijd. Het is meer dan alleen maar een kwestie van het door elkaar gooien van ingrediënten, van deeg of goede eetbare poep maken: je moet ook de werking van het vuur kennen. U moet er met hem heel serieus over praten.

Er zijn criteria die wijzen op een evenwicht bij een kind. Het is weliswaar idioot, het zijn trucjes. Maar dat geeft niets, u bent psychoanalytici, u zult die trucjes toch niet voor louter trucjes aanzien.

Vraag het kind een fiets te tekenen of er een van klei te maken. Vanaf de dag dat hij de fiets volledig kan weergeven en de verhoudingen kloppen zodat iemand erop zou kunnen rijden, betekent dit dat het kind alles bezit wat nodig is om verder te komen. Dan kan hij bij u weggaan, hij heeft iets tussen zijn benen dat goed werkt.

Bij een meisje verloopt het iets anders. Maar je stuit op iets soortgelijks als zij een jurk beschrijft. Je moet haar zowel naar de stof als naar de kleur vragen; en hoe het genaaid zou zijn: in rechte of schuine draad? (Ik heb het hier over meisjes van tien tot twaalf jaar.) Het is belangrijk dat zij weet wat nodig is om een kledingstuk te maken – want de vrouw is iemand die [in psychoanalytische zin] bezet.³ Dat duurt drie tot vier sessies, waarna zij iets meebrengt dat werkelijk even goed in elkaar zit als een fiets of een recept.

De jongen over wie u spreekt doet iets neutraals: een recept kan net zo goed iets van een jongen als van een meisje zijn. Maar hij moet het wel volledig uitvoeren. Als hij zegt: 'Ah, de oven? Euh nee, ik weet niet hoe ik die moet aansteken', dan antwoord je: 'Goed, pak je boeltje maar in! Steek eerst de oven aan. Je wil taarten bakken en je durft het gas niet aan te steken? Waarom het gas?' Dat verwijst naar de darmgassen, naar de ademhaling, naar alle dingen die nog niet zijn geanalyseerd.

Zo zijn er voorstellingen van dingen waarover het kind voortdurend spreekt maar die het niet rechtop kan laten staan. Je kunt een kind van zes of zeven jaar niet laten gaan, wanneer het ventjes tekent die met hun voeten in tegengestelde richting staan, de ene naar rechts, de andere naar links. Dat is onmogelijk. Als je hem laat gaan, dan zal het een

3. Woordspeling met *vêtir* = (aan)kleden en *investir* = bekleden, bezetten, en met de daarmee overeenkomende substantiva *vêtement* en *investissement*. [Noot van de samenstellers].

afgang worden. 'In welke richting gaat deze persoon?' 'Hij gaat daar heen.' 'Ah! Dan gaan de voeten dus niet in dezelfde richting als hijzelf.' Welnu, de voeten zijn het geslacht.

In deze voorstellingen komen details voor die ons kunnen vertellen of het therapeutische werk inderdaad ver genoeg gevorderd is om een therapie af te ronden. Het kind zal natuurlijk nog hindernissen tegenkomen; je kunt niet weten of het tijdens de puberteitsjaren niet opnieuw in moeilijkheden zal komen. Daarom is het nodig dat hij over seksuele symbolen beschikt, symbolen die bij de meisjes de haartooi, de handtas zijn, kortom alles wat met de kledij te maken heeft. Het is ook goed om te observeren hoe meisjes een huis weergeven: je ziet dan bijvoorbeeld een bed dat heel klein is in vergelijking met de enorme eettafel. Wat zijn de verhoudingen? Dat is heel belangrijk bij de kinderen in de periode voor de puberteit of tijdens de latentiefase.

Tijdens mijn beginjaren in Trousseau werkte ik overigens op deze manier. In die tijd liet je een kind gaan zodra er geen symptomen meer te zien waren. Het jaar daarop waren ze weer terug. Of het ging om kinderen die vanwege een verkoudheid naar het spreekuur waren gekomen en dan werden doorgestuurd voor psychiatrisch onderzoek. In de tekeningen van veel van deze kinderen kon ik, door ze te vergelijken, zien hoe ze veranderden. Ik ontdekte drie niveaus. In drie verschillende vlakken tekenden ze goed gecentreerde cirkeltjes. Ik heb toen vastgesteld dat tekeningen met drie niveaus die onderling goed in evenwicht zijn, werden gemaakt door kinderen die de leeftijd van zeven à acht jaar hadden bereikt en de oedipale fase goed hadden doorlopen. De tekening vertoonde een weg, een rivier of een trein, en daarnaast drie gespaakte wielen, die correct waren gecentreerd en drie stevig gebouwde figuren. Het was een simpele ontdekking, maar ze is wel juist gebleken.

Als kinderen daarentegen slechts twee niveaus tekenen en er dan een derde aan toevoegen dat de twee andere overlapt, dan staan zij nog niet erg zelfverzekerd in de realiteit. Zij hebben dan wel een rijk imaginair leven, maar, om het mee te delen, houden ze geen rekening met de daarvoor noodzakelijke werkelijkheid. De tekening is op zich een realiteit en geen droom.

Een voorbeeld. Een kind komt op therapie en schrijft op zijn tekening 'gevecht' en verklaart luidop dat het om een 'groot gevecht' gaat. De personen staan heel ver uit elkaar. 'Ze mogen elkaar natuurlijk niet raken', zegt het kind. Je kunt er zeker van zijn dat dit kind opnieuw in therapie zal komen. Het is weliswaar gestopt met bedplassen, maar dat zal opnieuw beginnen. Het zal problemen krijgen met kleine diefstallen of met

ander delinquent gedrag. Het heeft zijn agressie nog niet aanvaard, want het spreekt erover zonder die te kunnen weergeven.

Een ander kind tekent tijdens de sessie een bokswedstrijd. Eén van de bokkers past niet in de boksring. Hij is veel te groot. Zijn benen zijn voor de helft afgesneden. Het gaat hier natuurlijk om een oedipale problematiek die nog niet aangepakt kon worden. In zo'n geval moet je de analyse voortzetten zonder voor het kind de details van de tekening te duiden, hoewel je wel weet dat deze figuur een imaginaire voorstelling van de vader is, die nog niet op het niveau van het kind is. Misschien wil dit kind zich wel meten met iemand die aan de wetten van de realiteit ontsnapt.

Ik geloof dat tekeningen veel zeggen, zelfs als het kind niets zegt. Je tracht er door de tekeningen achter te komen of een kind zich in het symbolische leven op een volwassen manier begrijpt als een seksueel wezen in wording, dat plannen heeft, ook al liggen die nog ver weg. Je probeert eruit op te maken of het zich zo ook in het gezin en op school voordoet, dat wil zeggen in een met zijn gezin verbonden systeem, dat hem in de gelegenheid stelt om goed tussen zijn leeftijdgenootjes te leven, ook al is het bij hem thuis altijd hetzelfde circus, als ik dat zo mag zeggen.

Wanneer de kuur ten einde loopt en het kind nog om een of twee sessies vraagt, dan moet je die volgens mij toestaan. Maar een heel klein kind houd ik zeker niet tot de oedipale fase in therapie. Ik wil vermijden dat het een oedipale nevenoverdracht op mij zou ontwikkelen. Zodra ik merk dat de communicatie met de leeftijdgenootjes is hersteld, dat zijn starre conflicten zijn opgelost en van oedipale aard zijn, kortom dat het in volle ontwikkeling is, stel ik de ouders op de hoogte van wat ik tegen hem zal gaan zeggen, namelijk dat het mij nooit meer zal terugzien, dat is onherroepelijk; als ik sterf, dan zal ik heel blij zijn dat het hem goed gaat. Ik spreek met het kind over mijn dood en niet over de zijne. Het heeft mij helemaal niet meer nodig; dat is veel beter. Zijn papa en mama zijn veel belangrijker dan ik. Op dat moment zou het nog bij mij willen blijven, maar het zal inzien dat het stomvervelend was om naar mevrouw Dolto te gaan, en dat het veel leuker is om ergens anders naartoe te gaan.

In eerste instantie gaat het natuurlijk hier helemaal niet mee akkoord. En de ouders zijn dikwijls angstig, vooral als het om een kind gaat dat een heel lange weg heeft afgelegd. De moeder zou graag willen dat ze het de zekerheid kon geven dat het mij weer kan opzoeken. Daarop antwoord ik: 'Geen sprake van. Maar u kunt altijd een afspraak maken als uw kind angstig wordt. Hem wil ik niet meer terugzien.' Met dit idee gaat de moeder dan weg; misschien zal ik haar terugzien, of de vader,

maar niet het kind. Het is nodig dat de analyticus dit aan het kind onomwonden duidelijk maakt, natuurlijk niet zonder het op deze breuk in het aantal daarvoor benodigde sessies te hebben voorbereid. Het is meestal het kind zelf dat beslist over het aantal sessies voor het einde van de therapie. En vaak, net als bij een volwassene, brengt het kind tijdens de laatste sessie archaisch materiaal in, dat fundamenteel is voor zijn neurose.